

RICHARD SENNETT

Stadsleven

Een visie op de metropool van de toekomst

Vertaald door Maarten van der Werf

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9306-4
ISBN 978-94-023-1170-9 (e-book)
NUR 740

Oorspronkelijke titel: *Building and Dwelling*
Vormgeving omslag en binnenwerk: Zeno
Omslagbeeld: Tom Etherington, based on photographs of
Elemental's *Quinta Monroy* project by Cristobal Palma

© 2018 Richard Sennett. All rights reserved including the
rights of reproduction in whole or in part in any form

© 2018 Nederlandse vertaling Maarten van der Werf
en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel
van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Ricky en Mika Burdett

Inhoud

1 Inleiding: Onregelmatig, open en bescheiden 9

DEEL I *De twee steden*

2 Een instabiel fundament 33

3 De scheiding van *cité* en *ville* 85

DEEL II *De moeilijkheid van wonen*

4 De engel van Klee verlaat Europa 121

5 De last van de Ander 155

6 Tocqueville in de technopolis 185

DEEL III *Het openen van de stad*

7 De competente stedeling 217

8 Vijf open vormen 259

9 De band van het maken 303

DEEL IV *Een ethiek voor de stad*

10 De schaduw van de tijd 333

Conclusie: Een van velen 363

Noten 375

Illustratieverantwoording 395

Dankwoord 399

Register 401

1

Inleiding

Onregelmatig, open en bescheiden

I. ONREGELMATIG

In het vroege christendom stond het woord 'stad' voor twee steden: de Stad van God en de Stad van de Mens. Augustinus gebruikte de stad als metafoor voor hoe God het geloof had bedoeld. Maar de eerste lezers van zijn werk hadden, lopend door de steegjes en over de markten en fora van Rome, geen idee hoe God als bouwmeester te werk was gegaan. Zelfs toen deze christelijke metafoor in onbruik was geraakt bleef het idee bestaan dat 'stad' twee verschillende dingen betekende: de stad als fysieke plaats en de stad als mentaliteit, als het geheel aan 'steedse' percepties, gedragingen en overtuigingen. Het Frans maakte als eerste onderscheid daartussen door het gebruik van twee woorden: *ville* en *cité*.¹

In eerste instantie was dit een onderscheid tussen een brede en een beperkte betekenis: de *ville* was de stad in het algemeen, de *cité* een specifieke plaats. In de loop van de zestiende eeuw kreeg het woord *cité* de betekenis van het levensgevoel in een buurt of wijk, de hechting aan een bepaalde plaats en de gevoelens ten opzichte van burens en vreemdelingen. Het woord wordt nu niet meer in deze betekenis gebruikt, in ieder geval niet in Frankrijk: een *cité* duidt nu op de grimmige wijken aan de rand van de stad waar de armen zijn weggestopt. De oudere betekenis van het woord herleeft echter weer omdat het duidt op een fundamenteel onderscheid: tussen de bebouwde omgeving enerzijds en hoe de mensen daarin leven anderzijds. In het hedendaagse New York behoren de verkeersopstoppingen in de slecht ontworpen tunnels tot de *ville*,

terwijl de ratrace die al die New Yorkers 's ochtends vroeg die tunnels in drijft tot de *cité* behoort.

Behalve als antropologische omschrijving van de *cité* kan het woord ook verwijzen naar een bepaald bewustzijn. Proust stelt uit de percepties van zijn personages van de verschillende winkels, appartementen, straten en paleizen een beeld samen van Parijs als geheel, als een soort collectief plaatsbewustzijn. Dit is anders dan bij Balzac, die je precies vertelt wat er allemaal gaande is in de stad, ongeacht de gedachten van zijn personages. Het *cité*-bewustzijn kan eveneens gestalte geven aan hoe mensen willen samenleven, zoals tijdens de revoltes in de negentiende eeuw, waarbij de opstandelingen grotere ambities hadden dan lagere belastingen of broodprijzen: ze wilden een nieuwe *cité*, waarmee een nieuwe politieke mentaliteit werd bedoeld. Het woord *cité* ligt heel dicht bij *citoyenneté*, het Franse woord voor burgerschap.

De zinsnede 'gebouwde omgeving' doet geen recht aan het idee van de *ville*, althans niet in de zin van het slakkenhuis om het levende, stedelijke lichaam heen. Gebouwen zijn zelden geïsoleerde verschijnselen. Urbane vormen hebben hun eigen interne dynamiek in hoe de verschillende gebouwen zich tot elkaar, tot open ruimtes, tot de ondergrondse infrastructuur of tot de natuur verhouden. V or de bouw van de Eiffeltoren werd bijvoorbeeld in de stadsplanning uitgebreid aandacht besteed aan de vraag wat het effect ervan op de stad zou zijn, bijvoorbeeld hoe het bouwwerk er vanuit de wijken in Oost-Parijs uit zou zien. Bovendien werd het definitieve ontwerp niet alleen bepaald vanuit Financiële overwegingen: het vele geld dat aan de bouw werd besteed had ook kunnen worden gebruikt voor een ander monument, zoals een triomfkerk, wat de voorkeur had van Eiffels conservatievere collega's. Eenmaal gekozen werd de vorm bepaald door vrije keuzes, niet opgelegd door de omstandigheden: rechte poten zouden veel goedkoper zijn geweest dan gebogen. Eiffels visie werd echter niet enkel door efficiency bepaald. Dat geldt ook in ruimere zin: de gebouwde omgeving is meer dan een reflectie van economie of politiek, de vormen zijn het product van de wil van de ontwerper.

Je zou kunnen denken dat de *ville* en de *cité* naadloos op elkaar

passen: hoe mensen willen leven zou moeten worden uitgedrukt in hoe er wordt gebouwd. Maar juist hier zit een groot probleem. Net als in de slaapkamer of op het slagveld is de ervaring in de stedelijke omgeving nooit eenduidig, maar is die vol tegenstrijdigheden en scherpe randjes.

In een essay over kosmopolitisme schreef Immanuel Kant in 1784 dat ‘uit zo krom hout als de mens gemaakt is, kan niets getimmerd worden dat volledig recht is’. Een stad is krom, onregelmatig, omdat hij divers is, met migranten die tientallen talen spreken; omdat de ongelijkheid zo duidelijk zichtbaar is, met elegante dames die op maar een paar straten afstand van doodvermoeide schoonmakers zitten te lunchen; door de spanning, de concentratie van te veel jonge afgestudeerden die op jacht zijn naar te weinig banen. Is de fysieke *vill*e in staat die problemen op te lossen? Wordt door een plan voor een voetgangersgebied de woningnood opgelost? Worden mensen door het gebruik van boraatglas toleranter jegens immigranten? De stad is onregelmatig omdat de *cité* en de *vill*e niet helemaal op elkaar passen.²

Het is soms goed dat de waarden van de bouwer en die van het publiek niet parallel lopen, bijvoorbeeld als mensen weigeren samen te leven met mensen die anders zijn dan zij. Veel Europeanen vinden de aanwezigheid van moslimmigranten onverteerbaar, grote delen van de Anglo-Amerikaanse bevolking vinden dat Mexicaanse migranten uitgezet moeten worden en van Jeruzalem tot Mumbai vinden gelovigen van verschillende religies het moeilijk om  n plaats te delen. Een van de gevolgen van deze afkeer zijn de *gated communities* die vandaag de dag wereldwijd de meest populaire vorm van woningbouwontwikkeling zijn. De planoloog zou tegen de wil van het volk in moeten gaan en in naam van de rechtvaardigheid weigeren zulke *gated communities* te bouwen: vooroordelen mogen geen ruimte krijgen. Maar, zoals ik al vroeg in mijn *carrière* ontdekte, er is geen eenduidige manier om die rechtvaardigheid fysiek vorm te geven.

In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw was er een voorstel een nieuwe school te openen in een arbeiderswijk in Boston. Op een zeker moment kwam de vraag aan de orde of die ge-

segregeerd moest zijn, zoals de meeste arbeiderswijken in Boston in die tijd, of gemengd. Als tot dat laatste zou worden besloten moesten wij, de planologen, ervoor zorgen dat er een groot parkeerterrein kwam waar bussen konden parkeren, zodat de zwarte kinderen naar school en weer naar huis konden worden gebracht. De blanke ouders lieten echter een enigszins versluierd protest horen tegen de integratie door te beweren dat de gemeenschap geen behoefte had aan parkeerplaatsen voor bussen, maar aan meer groen. Volgens de bewoners moesten wij planologen geen waardenstelsel van buitenaf opleggen, maar ons in dienst stellen van de gemeenschap. Want welk recht hadden wij – mensen zoals ik: opgeleid aan Harvard, gewapend met stapels gedetailleerde blauwdrukken en statistieken over segregatie – om de buschauffeurs, schoonmakers en fabrieksarbeiders van Zuid-Boston te vertellen hoe ze moesten leven? Ik ben nog steeds blij dat mijn superieuren bij hun voornemen zijn gebleven: ze weken niet voor classeschuldgevoel. Echter, de spanning tussen de gebouwde en de geleefde stad kan niet volledig worden opgelost door principiële planologen. In dit geval werd het zelfs ingewikkelder, want ons vermeende vertoon van morele superioriteit wekte vooral woede bij blanke burgers.

Met dit ethische dilemma wordt ook de huidige stad geconfronteerd. Moet de stedenbouwkundige de samenleving aanvaarden zoals die is, of mag hij die ook willen veranderen? Als Kant gelijk heeft, kunnen *ville* en *cité* nooit precies samenvallen. In dat geval: wat te doen?

II. OPEN

Twintig jaar geleden dacht ik hierop een antwoord te hebben gevonden. Ik doceerde toen stedenbouwkunde aan het MIT en vlak bij mijn kantoor was het Media Lab, dat in 1985 was opgericht door Nicolas Negroponte. Het Media Lab was voor mijn generatie het epicentrum van digitale innovatie, waar nieuwe ideeën werden omgezet in praktisch resultaat. De projecten waaraan werd ge-

werkt waren onder meer een supergoedkope computer voor arme kinderen, medische protheses zoals een robotische knie en ‘digitale stadscentra’ om mensen in afgelegen gebieden te betrekken bij het reilen en zeilen in de stad. Omdat in het Media Lab allerlei apparatuur werd gebouwd was het een paradijs voor vaklui. Het prachtige experiment omvatte veel felle discussies, een duik in het technologische onbekende en heel veel afval.

De verformfaaide onderzoekers, die nooit leken te slapen, legden uit wat het verschil was tussen een project van ‘niveautje Microsoft’ en het niveau van het MIT: bij een project van niveau Microsoft werd bestaande kennis ingepakt; het MIT pakte het weer uit. Een favoriet tijdverdrijf op het Lab was om net zo lang met Microsoft-programma’s te klooiën tot ze vastliepen of rare dingen gingen doen. Dat was misschien een beetje gemeen, maar de onderzoekers van het Media Lab, bijna allemaal avontuurlijke jonge mensen, vonden ‘gewone’ wetenschap maar saai en zochten de grenzen op: in hun visie was het denken van Microsoft ‘gesloten’, terwijl hun eigen manier van denken ‘open’ was. Openheid maakte innovatie mogelijk.

Over het algemeen werken onderzoekers als ze een experiment uitvoeren of een hypothese proberen te falsifiëren binnen een vaste context: bij de gevolgde procedures en observaties is de originele propositie leidend, en bij de uitkomst zijn er twee opties: de hypothese wordt houdbaar of onhoudbaar verklaard. Bij een ander type experiment nemen de onderzoekers echter onvoorziene uitkomsten serieus, waarbij ze zo nodig nieuwe wegen zoeken en onconventionele oplossingen bedenken: ze denken na over tegenstrijdigheden en ambiguïteiten en proberen die niet direct op te lossen of terzijde te schuiven, maar laten die een tijdje sudderen. Het eerste type experiment is op een bepaalde manier gesloten: er is een vaststaande vraag die met ‘ja’ of ‘nee’ moet worden beantwoord. De onderzoekers bij het tweede type experiment werken ‘opener’, in de zin dat ze vragen stellen waarop het antwoord niet altijd een eenvoudig ‘ja’ of ‘nee’ is.

Een nuchterder aanpak dan op het Media Lab is die van de natuurkundige Jerome Groopman van Harvard, die deze open pro-

cedure, die wel bij klinische onderzoeken van nieuwe medicijnen wordt gebruikt, nader uiteenzet. Bij een zogenoemd ‘klinisch onderzoek met adaptieve opzet’ kunnen de voorwaarden in de loop van het onderzoek veranderen. Dat betekent niet dat de onderzoekers zomaar wat doen: omdat experimentele medicijnen gevaarlijk kunnen zijn, moet de onderzoeker grote omzichtigheid betrachten en dat doet hij ook. Maar bij een dergelijk adaptief klinisch onderzoek is hij meer geïnteresseerd in het begrijpen van het onverwachte dan in het bevestigen van het voorspelbare.³

Natuurlijk kan het avontuurlijk laboratoriumonderzoek niet volledig los worden gezien van de noeste arbeid van de ja-nee-vraag. Francis Crick, de man die de dubbele-helixstructuur van het DNA ontdekte, benadrukte dat hij zijn ontdekking deed toen hij kleine ‘anomalieën’ bestudeerde tijdens zijn routinewerk in het lab. De onderzoeker heeft richting nodig en de vaste procedures bieden die richting. Pas dan kan het zelfkritische werk beginnen door het bestuderen van de uitzonderingen, de resultaten die buiten de verwachte bandbreedte vallen. De uitdaging is om de mogelijkheden te zien en die te exploreren.⁴

Een ‘open’ systeem is een systeem waarmee het buitenissige, het opmerkelijke en het mogelijke bij elkaar komen. De wiskundige Melanie Mitchell heeft het open systeem kernachtig beschreven als een systeem ‘waarin uit grote netwerken van onderdelen, zonder centrale controle of simpele regels, complex collectief gedrag, ingewikkelde informatieverwerking en aanpassing via leren of evolutie’ voortkomt. Dit betekent dat complexiteit niet *bestaat* als *telos*, doelbewust voorbestemd en voorgeprogrammeerd, maar in de loop van het proces door terugkoppeling en schifting van informatie ontstaat.⁵

Hetzelfde geldt voor het idee van het ‘open systeem’ en hoe de onderdelen op elkaar inwerken. ‘Lineaire vergelijkingen kunnen in stukjes worden gedeeld,’ zegt de wiskundige Steven Strogatz. ‘Elk stukje kan apart worden geanalyseerd en opgelost; vervolgens kunnen alle aparte antwoorden weer worden samengevoegd [...] In een lineair systeem is het geheel exact gelijk aan de som der delen.’ De delen van het niet-lineaire, open systeem kunnen niet op

die manier in stukken worden opgelost. ‘Het hele systeem moet worden bestudeerd als een coherent geheel.’ Het is gemakkelijk te bevatten als je denkt aan chemische stoffen die een verbinding vormen: de delen worden een nieuwe, op zichzelf staande substantie.⁶

Dergelijke ideeën waren algemeen aanvaard op het MIT. Het Media Lab was gebouwd op de intellectuele fundering van het Electronic Systems Laboratory dat al in de jaren veertig aan het MIT was opgericht door Norbert Wiener, misschien wel de grootste systeemanalist van de twintigste eeuw. De wereld stond aan het begin van een tijdperk waarin grote hoeveelheden informatie door machines konden worden verwerkt, en Wiener zocht verschillende manieren om dit verwerkingsproces te organiseren. Hij was met name geïnteresseerd in elektronische terugkoppeling, een complex verschijnsel vol ambiguïteiten en tegenstrijdigheden. Als een ‘lerende machine’, zoals hij het noemde, zou kunnen praten, zou die zeggen: ‘Ik had niet verwacht dat x, y of z zou gebeuren. Nu moet ik uitzoeken waarom en welk gereedschap ik nodig heb.’ Dit is het schoolvoorbeeld van een open omgeving, een omgeving die in dit geval niet door mensen, maar door halfgeleiders werd bevolkt.⁷

Hoe zou het ethos van het open laboratorium zich verhouden tot de stad? De architect Robert Venturi zei eens: ‘Ik hou van complexiteit en tegenstrijdigheid in architectuur [...] Ik heb liever rijkdom aan betekenis dan helderheid van betekenis.’ Niet alleen bekritiseerde hij hiermee veel moderne architectuur vanwege de afgetrokken, functionele gebouwen, zijn woorden hadden ook een diepere betekenis. Het was het Media Lab getransponeerd naar de stad: de stad is complex, vol contradicties en ambiguïteiten. Complexiteit verrijkt de ervaring; helderheid verarmt die.⁸

Mijn vriend William Mitchell, een architect die uiteindelijk de leiding over het Media Lab kreeg, maakte het bruggetje concreet. Mitchell, een bon vivant die het nachtleven van Cambridge in Massachusetts (voor zover dat bestond) uitbundig inspecteerde, zei eens: ‘Het toetsenbord is mijn café.’ Zijn *City of Bits* was het eerste boek over de slimme stad. Het werd gepubliceerd in 1996, dus

voor de tijd van smartphones, nanotechnologie en de interactieve programma's van het Web 2.0. In het boek verwelkomde Mitchell alles wat de toekomst in petto had. Hij stelde zich de slimme stad voor als een complexe plaats: door het delen van informatie zouden burgers meer keuzes en meer vrijheid krijgen, terwijl de fysieke gebouwen, straten, scholen en kantoren van de *ville* uit componenten zouden bestaan en met de informatiestroom mee zouden veranderen en evolueren. De slimme stad zou steeds complexer worden qua vorm, de *cité* steeds rijker aan betekenis.⁹

In zekere zin was deze technologische fantasie niet nieuw. Aristoteles schreef in zijn *Politeia* dat 'een stad bestaat uit mensen van meer dan één soort, want uit mensen van dezelfde soort kan geen polis tot stand komen'. Mensen zijn samen sterker dan alleen, dus bood Athene in oorlogstijd onderdak aan verschillende stammen die het platteland waren ontvlucht en aan bannelingen, die daarna in de stad bleven. Hoewel hun status altijd ambigu en problematisch bleef, brachten deze vluchtelingen ook nieuwe manieren van denken en nieuwe ambachten naar de stad. Aristoteles vestigde de aandacht op het feit dat de handel in een dichtbevolkte stad intensiever is dan in een klein dorp, en daarin stond hij zeker niet alleen: bijna alle antieke schrijvers over de stad merken op dat diverse, complexe economieën winstgevender zijn dan economische monoculturen. Aristoteles dacht ook na over het belang van complexiteit in de politiek: in een diverse omgeving moeten burgers (in Aristoteles' tijd waren dat altijd mannen) verschillende standpunten kunnen begrijpen om de stad te kunnen besturen. Aristoteles noemt deze samentrekking van verschillende soorten mensen een *synoikismos*, een samensmelting zoals bij 'synthese' en 'synergie'. Steden zijn, net als Strogatz' vergelijkingen, meer dan de som der delen.¹⁰

'Open' is inmiddels een regelmatig terugkerende term in de politiek. In 1945 publiceerde de uit Oostenrijk gevluchte filosoof Karl Popper zijn *The Open Society and its Enemies*. Hij stelde zich de vraag waarom Europa tot het totalitarisme was vervallen: was er in het westerse denken misschien iets aanwezig waardoor mensen ertoe waren gebracht om het rationele en feitelijke debat tussen

verschillende groepen in te ruilen voor verleidelijke mythes van eenheid en wij-zijdenken zoals die door dictators waren opgedist?

The Open Society and its Enemies is eigenlijk geen goede titel, want het gaat niet over concrete gebeurtenissen in de samenleving. Maar het thema is tijdloos: Popper maakt een analyse van de lange geschiedenis van antiliberaal denken. Niettemin had het boek een enorme invloed op mensen binnen de bestaande samenleving, met name op zijn collega's aan de London School of Economics, waar op dat moment de blauwdruk voor de Britse verzorgingsstaat werd geschreven en een manier werd gezocht om de bureaucratie ruimtelijk en transparant te houden en te voorkomen dat die zou verworden tot een gesloten en rigide systeem. Een student van Popper, de latere financier George Soros, zou later grote bedragen vrijmaken voor de oprichting van instituten die werden gebaseerd op Poppers liberale waarden, zoals universiteiten waar de *civil society* werd gepropageerd.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de liberale waarden van de open samenleving bij iedere stad met een diverse bevolking zouden moeten passen; wederzijdse verdraagzaamheid stelt veel verschillende groepen en individuen in staat samen te leven. Nogmaals, een open samenleving moet egalitairder en democratischer zijn dan de meeste samenlevingen vandaag zijn, waarbij welvaart en macht gelijk zouden moeten zijn verdeeld, en dus niet mogen zijn geconcentreerd bij een kleine bovenlaag. Maar die ambitie heeft niet specifiek met de stad te maken: boeren en dorpelingen verdienen diezelfde rechtvaardigheid. Als we denken over de ethiek van de stad, willen we weten wat die ethiek precies stads maakt.

Vrijheid heeft bijvoorbeeld in de stad een bepaalde betekenis. Het Duitse adagium *Stadtluft macht frei* (Stadslucht bevrijdt) komt uit de late middeleeuwen en in die uitdrukking lag de belofte besloten dat burgers van de stad bevrijd waren uit hun vaste, erfelijk bepaalde positie in de economische en sociale pikorde, waarbij ze één heer moesten dienen. Het betekende niet dat stedelingen geïsoleerde individuen waren: de individuele stadsbewoner had misschien verplichtingen aan een gilde, de buurtgemeenschap

of de kerk. Maar die verplichtingen konden gedurende het leven veranderen. De goudsmid Benvenuto Cellini schrijft in zijn autobiografie dat hij na zijn twintigste, toen zijn tijd als gezelschap was, verschillende keren van gedaante veranderde. Hij maakte daarbij gebruik van de verschillende wetten en gewoonten van de steden waarin hij werkte, die hem in staat stelden voor verschillende opdrachtgevers een andere persoonlijkheid aan te nemen en verschillende beroepen uit te oefenen – metaalbewerker, dichter, huursoldaat – als de gelegenheid zich aandeed. Er lagen meer wegen voor hem open dan het geval zou zijn geweest als hij in een dorp had gewoond: de stad gaf hem de vrijheid om zijn vaste, eenvormige zelf achter zich te laten en te worden wie hij wilde zijn.

Aan het MIT had ik de gelegenheid om de uitdrukking *Stadtluft macht frei* gestalte te zien krijgen bij een groep jonge architecten uit Sjanghai. Hun thuisstad is het schoolvoorbeeld van de pijlsnelle verstedelijking die vandaag de dag in opkomende economieën plaatsvindt. Sjanghai maakt een explosieve materiële en economische groei door en trekt jonge mensen uit heel China aan. Hoewel mijn Sjanghaiëzen ieder nieuwjaar naar de dorpjes of stadjes waar ze zijn geboren terugkeren, laten ze als ze weer in de stad zijn de dorps- of kleinstedse zinswijzen en gewoontes ver achter zich. Sommige jonge mannen zijn uit de kast gekomen als homo en jonge vrouwen hebben het krijgen van kinderen uitgesteld of hebben, tot groot verdriet van het thuisfront, besloten kinderloos te blijven. Toen ik mijn pupillen kennis liet maken met de uitdrukking *Stadtluft macht frei*, vertaalden ze die in het Mandarijn als: ‘het dragen van verschillende hoeden’. De oppervlakkige woorden brengen een diepzinnige waarheid over, namelijk dat als het leven open is, het ook veellagig wordt. Zoals ook voor Cellini.

Op het MIT raakte ik ervan overtuigd dat ‘openheid’, zoals die uit deze zeer verschillende bronnen naar voren komt, de beste manier is om de complexe relatie tussen *cité* en *vill*e vorm te geven. In een open stad zou er niet naar moeten worden gestreefd de relatie helder en eenduidig te maken, dus de complexiteit te reduceren, maar moet juist met alle complexiteit worden gewerkt, als ware het een ingewikkelde, samengestelde molecuul van allerlei